

УДК 37. 014.5

DOI: 10.26565/2227-6505-2022-34-02

**«ПІЛГРИМСТВО» МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ПОЧАЇВСЬКУ ЛАВРУ.
ЕПІСТОЛЯРІЙ ТА МЕМУАРИ****О.С. Булига**

Комунальний заклад «Рівненський обласний краєзнавчий музей»

Рівненської обласної ради

olexa_b@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-7459-5674>

Мета: на основі листування та спогадів, дослідити працю професійного історика, який використовує регіон, де тимчасово проживає, з метою збору матеріалів для власних наукових зацікавлень.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, конфесійної неупередженості, світоглядного плюралізму. Це уможливило розглянути процеси, які відбувались у середовищі Почаївського монастиря та були викликані державно-політичними та релігійно-конфесійними змінами, що відобразились в історичному поступі цієї волинської обителі.

Наукова новизна. Проаналізовано перебування науковця та християнина в найбільшому монастирі краю, що приваблював дослідника, як історичний об'єкт та палігрима, як християнська обитель. Минувшина представлена універсально: а) у контексті професії вченого, який відвідує історичні місцевості, вивчає різноманітні джерела, збирає усні свідчення, фольклорні матеріали; б) через призму мандрівника-паломника, який шанує монастирські святині, спостерігає особливості чернечого життя, психологію насельників обителі, відзначає наявність інших християнських об'єктів в орбіті монастирської діяльності.

Актуальність впливає із завдань комплексного вивчення минулого українських монастирів – центрів духовності, освіти, культури та мистецтва, вона обумовлена внеском Почаївської обителі в процес творення національної культурної спадщини. Стан вивчення проблем Почаївського монастиря вимагає поглибленого дослідження питань пов'язаних з різноманітними сторонами функціонування найбільшої християнської обителі Волині.

Висновки. Спогади та листування Миколи Костомарова щодо перебування в Почаївському монастирі, які відображають життя обителі після входження Волині до складу Росії, дають змогу зрозуміти конфесійну атмосферу на новоприєднаних теренах. Вони є своєрідними джерелами, що допоможуть починаючим науковцям усвідомити багатогранність праці історика, яка ґрунтується на документальному різноманітті досліджуваної ним епохи. Продовження пошуку та опрацювання нових матеріалів, що стосуються біографії Миколи Костомарова ще більш повно розкриє науковий потенціал цієї особистості, доповнить його досягнення на ниві історіографії.

Ключові слова: історик, прочанин, обстеження, монастир, листи, спогади, джерело.

Objective: based on correspondence and memoirs, to explore the work of a professional historian who uses the region of his temporary habitation, in order to collect materials for his own research interests.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematization, religious impartiality, and worldview pluralism. This made it possible to consider the processes that took place in the Pochaiv Monastery and were caused by state-political and religious-confessional changes, which were reflected in the historical progress of this Volyn monastery.

Scientific novelty. *The stay of a scientist and a Christian in the largest monastery of the region, which attracted a researcher as a historical object and a pilgrim, as a Christian monastery, was analyzed. The past is presented universally: a) in the context of the profession of a scientist who visits historical sites, studies various sources, collects oral evidence, folklore materials; b) from point of view of a pilgrim traveler who honors monastic shrines, observes the peculiarities of monastic life, the psychology of the inhabitants of the monastery, notes the presence of other Christian objects in the orbit of monastic activity.*

The urgency stems from the tasks of comprehensive study of the past of Ukrainian monasteries - centers of spirituality, education, culture and art. The urgency is also conditioned due to the contribution of Pochaiv monastery in the process of creating national cultural heritage. The state of the research of the problems of the Pochaiv Monastery requires in-depth study of issues related to various aspects of the functioning of the largest Christian monastery in Volyn.

Conclusions. *Mykola Kostomarov memoirs and correspondence about his stay in the Pochaiv Monastery, which reflect the life of the monastery after Volhynia became part of Russia, allow us to understand the confessional atmosphere in the newly annexed territories. They are a kind of source that will help novice scholars to understand the diversity of the historian's work, which is based on the documentary diversity of the era they are studying. Continuation of the search for and elaboration of new materials related to the biography of Mykola Kostomarov will further reveal the scientific potential of this person, will complement the knowledge about his achievements in the field of historiography.*

Key words: *historian, pilgrim, inspection, monastery, letters, memoirs, source.*

Успенська Почаївська лавра протягом століть привертала увагу не лише віруючих, але й численних науковців, письменників, художників. Їх приваблювала довершеність монастирської архітектури та специфічне місце розташування обителі на Преславній Горі Почаївській.

Першим українським науковцем, якого покликала до себе Почаївська обитель, став визначний громадський діяч, історик та літератор Микола Іванович Костомаров. В 1844–1845 роках він перебував на Волині, де працював вчителем історії у Рівненській чоловічій гімназії (тепер це приміщення Рівненського обласного краєзнавчого музею). Протягом лише одного навчального року йому вдалось відвідати відомі історичні місцевості, познайомитись з різноманітними пам'ятками, що збереглись на Волині. Ці поїздки Костомаров називав «пілігримства». Про своє перебування в Лаврі історик згадував, як в своєму епістолярії, так і власних спогадах [1]. Частина мемуарів Костомарова, де йшлося про відвідини Почаївської лаври, була надрукована в 1884 р., за рік до його смерті [4]. До кінця своїх днів Костомаров не забував про свій візит до найбільшої волинської обителі, яка сильно вразила відчуття науковця і християнина та в подальшому змушувала його неодноразово повертатися у спогадах до тих Великодніх днів 1845 р., що він провів на славнозвісному «Волинському Афоні».

Подорож до Почаївської лаври стала особливим моментом, пам'ять про який дослідник зберігав усе своє життя. Завдячуючи М. Костомарову сучасні історики мають можливість аналізувати діяльність обителі, яка лише чотирнадцять років перед тим змінила юрисдикційну належність, здобула офіційний статус православної Лаври. Його спогади вказують і на ті усталені традиції, які залишились в монастирі, після довготривалого перебування обителі в складі Унійної Церкви (1712–1831).

Проживаючи на Волині «старший вчитель історичних наук» Рівненської чоловічої гімназії Микола Костомаров, безперечно, вирізнявся серед інших колег. В одному з листів він відзначав цю деталь власної біографії та вказував про своє зацікавлення Почаївською лаврою: «Тільки мене не зовсім щось люблять, називають мене диваком за те, що я не слухаю їхніх музичних вечорів, а часто приводжу лірників співати мені про почаївську битву з турками» [3, с.52–53]. Велику кількість народних пісень Костомаров почув від своїх учнів та записав їх. «Я наказав усім учням перевезти мені пісні та багато отримую від них» – вказує він у цьому ж листі [3, с. 53]. «Ці пісні, – наголошує Володимир Міяковський, – що зібрані були в Рівному,

Костомарову пощастило видати лише року 1859, в Саратові... Вони з'явилися друком в... «Малоросійському літературному збірнику» Данила Мордовця [3, с. 33]. В. Міяковський виділив дві пісні, які так чи інакше виявлялися пов'язаними з Почаївською Лаврою. Це «Битва під Почаєвом» та «Ще про битву під Почаєвом» [3, с.34].

Микола Костомаров, в свою чергу, також акцентував увагу на пісенні сюжети про напад татар та турків на Почаївську обитель, що стався 1675 року. «У мене їх чотири, три доставлені, четверту списав сам і наводжу тут:

«Над Почасвим темная хмара
Сила татарська, бусурманська
На Почаєв наступала.
Ой обточила, і обішила;
Хотіла б Почаїв завоевати;
Матко чудовно почаєвська!
Ходи нас рятувати!
Отець Залізо з келії вийшов
Сліз[ь]мі ся обливає.
Ой рятуй, рятуй, Божая Мати,
Монастир загибає...» [3, с.60].

«До інших пісень, – наголошує В. Міяковський, – Костомаров додає, як коментар, записи народніх легенд, що йому довелося чути під час своїх подорожів по Волині, (напр.: Потоцький і Почаївська божа мати)» [3, с.34].

Збір фольклорного матеріалу про Почаївську лавру став своєрідною підготовкою до майбутньої подорожі до неї. Маючи певне уявлення про монастир, сформоване, завдяки аналізу зібраних вченим пісенних джерел, Костомаров прибувши до Почаївської обителі намагався осмислити її велич та познайомитись з іншими джерелами, що знаходились на Почаївській горі.

Перебуваючи у квітні 1844 року в Почаївському монастирі, він залишив чимало цікавих спостережень про тогочасну Лавру, її насельників, прибулих прочан, особливості монастирського богослужіння. Наприклад, він відзначає: «Мені не дуже втішно було почути такий довго не чутний (хоч і не повний) спів і побачити блискуче православне богослужіння, небачене з часу приїзду на Волинь» [3, с.57].

Однак особливе враження справило на Миколу Івановича велике Великодне богослужіння, яке він спостерігав у головному храмі обителі. «У Заутрені на Світлу Неділю був хід із плащаницею із печерн. Церкви в головну: вперше я увійшов до неї при співі Христос Воскрес і вона була прекрасна понад очікування: за смаком вона набагато краща за всі старі київські церкви... Вся церква така велика, що просторіше я ще не бачив, і навіть світла; живопис гарний» [3, с.57].

Дослідник відзначає, що більшість ченців в Успенській обителі «була уродженцями великоросійських губерній» [1, с.124]. Під час урочистого обіду в чернечій трапезній після Великодньої Літургії Костомаров нарахував лише 18 осіб братії [4, с.329]. «...Почаївський монастир користується великою повагою не лише в православних, а й у католиків та уніатів. Я бачив там, – зауважує історик, – безліч прибульців обох статей з Галичини, заговорював із ними і знайшов, що в них мова та говірка нічим не відрізняються від волинців» [1, с.125]. Водночас М. Костомаров підкреслює: «Наспів у Почаївському монастирі здався мені відмінним від звичайного російського» [1, с.123]. Проте ці доволі незвичні обставини скоро знайшли своє пояснення. У спілкуванні з лаврським архімандритом, вчений відвідувач дізнався, що на Волині «...ще свіжі уніатські та католицькі звичаї», тому в обителі «порушення прийнятих у православному чернецтві звичаїв і терпиться, і дозволяється» [1, с.124].

Більш як столітній період перебування Почаївського монастиря в юрисдикційному підпорядкуванні Унійної Церкви не міг не залишити свій слід в житті вже православної обителі. Микола Іванович у своїй розповіді звертає увагу на численні ознаки попереднього василіанського життя Успенського монастиря, які він вважає за можливе частково

ототожнювати з римо-католицизмом: «Церква Почаївська одна з найпросторіших, які я бачив у Росії, зберегла сильні сліди колишнього католицизму. За низеньким іконостасом, приробленим після приєднання до православ'я, виднівся високий католицький іконостас; по інший бік престолу, біля капітальної стіни, у багатьох місцях біля стовпів стояли вівтариками, вживані католиками і уніатами для тихої обідні і ніяк немислимі в православному храмі, оскільки вони звернені не на схід і сам престол примикався прямо до стіни, а замість образів були скульптурні речі; на хорах залишавсь ще великий орган, хоча зовсім без уживання» [1, с.123–124].

Історик не оминає своєю увагою і численні монументальні споруди, що знаходились поблизу Почаївської лаври, вже на території сусідньої Австрійської імперії. Він не відмовив собі у задоволенні оглянути далеку перспективу, що відкривалася з висоти славнозвісного «Волинського Афону». «З монастирської тераси, – пригадує М. Костомаров, – відкривається мальовничий вид на Підкамін'я з католицьким монастирем і на розсіяні там і сям села з руїнами замків у межах Галичини» [4, с.331].

Звичайно як історик він не міг не поцікавитись джерельним надбанням обителі. Особливе враження на М. Костомарова справила величезна книгозбірня Почаївського монастиря: «Я оглянув монастирську бібліотеку, яка виявилася дуже багатою на стародруковані руські книги благочестивого змісту, але я не мав часу ознайомитися з ними» [1, с.124]. Дослідник звернув увагу на «...одну стародруковану глаголитського письма в малому четверку...» книгу, яку він не зміг ідентифікувати [4, с.330].

Та братня та доброзичлива атмосфера, яку відчув простий вчитель під час перебування в Почаївській Лаврі, була створена завдяки керівництву монастиря і, в першу чергу, наміснику славної обителі. «Я перебував два дні у Почасві надзвичайно присмно. Ченці нас прийняли добряче. Намісник малорос з-під Канева, говорить малоросійською і сипле анекдотами: людина премила і водночас уособлення добродушності», – згадував історик у листі до Сементовського [3, с.57].

Час роботи в Рівненській гімназії Микола Костомаров активно використовував для ознайомлення з історичними та культурними об'єктами Волинської губернії. З багатьма пам'ятками він познайомив своїх колег з числа істориків та літераторів, які доволі мало знали про землі, що порівняно нещодавно стали складовою Російської імперії. Найбільший православний монастир Правобережної України цілком природньо викликав величезний інтерес у науковців, заохочуючи їх до нових досліджень та творчих звершень. Саме до Почаївської лаври, серед усіх відвідуваних Костомаровим історичних об'єктів, приїздили в майбутньому його друзі-колеги, залишаючи власні доробки про неї.

У жовтні 1846 р. київська Археографічна комісія доручила відвідати монастир співробітнику «тимчасової Комісії для розбору давніх актів вільному Художнику Шевченку» [10, ф. 258, оп. 3, спр. 90, арк. 1]. Одним з поставлених перед ним завдань було наступне: «Вирушайте в Почаївську Лавру і там зніміть: а) загальний зовнішній вигляд Лаври, б) внутрішній вид храму та в) вид на околицю з тераси» [7, с.51]. Всі три завдання, що мав виконати Тарас Шевченко, стосувалось саме тих монастирських об'єктів, які за рік перед тим бачив та ділився інформацією про них М. Костомаров.

І хоча Микола Костомаров не проводив окремого історичного дослідження про діяльність Почаївського монастиря, його переказ про минуле цієї обителі, що містився в листі до Олександра Сементовського, можна вважати одним із перших фахових викладів її історії. У майбутньому ця оповідь могла спонукати члена-кореспондента Московського археологічного товариства О. Сементовського до створення власного дослідження, присвяченого Успенській Почаївській лаврі.

Олександр Сементовський також усім серцем прикипів до величних споруд та затишних покоїв Почаївської лаври. Під час перебування в святій обителі він зібрав рукописні, друковані та усні джерела, що стали основою для створення серйозної роботи з історії монастиря [6]. В подальшому й М. Костомаров, й О. Сементовський неодноразово з приємністю згадували про своє перебування в гостинних монастирських стінах. Дослідження

О. Сементовського завершували такі рядки: «Православний мандрівник чувається тут якось легко, звільненим від скорбот, що засмучували душу, і печалів; так принаймні було з нами... спогад про хвилини, проведені в мирній обителі Почаївській, серед христоролюбивої братії її, впливає цілющий бальзам у мою душу і освітлює благодаті весь, пройдений вже мною шлях життя» [6, с.45]. Під цими влучними словами, напевно, зміг би підписатися й Микола Костомаров, який свого часу зумів зародити в душі свого колеги великий інтерес до волинської святині.

Перший відомий нарис історії Почаївської обителі здійснили її православні насельники. Це сталося через десять років після повернення монастиря у підпорядкування Православної Церкви. У 1841 р. було зроблено «Опис Почаївської Успенської Лаври» [10, ф. 258, оп. 1, спр. 1312, арк. 3], що призначався для розміщення у книзі «Історія Російської Ієрархії». Головним джерелом для його створення стало видання під назвою «Гора Почаївська», яке побачило світ у василіанський період діяльності Почаївського монастиря. У своєму описі Костомаров також згадує про це джерело. Крім того, він міг використати і монастирську працю 1841 р., адже вчений так само, як і автор «Опису Почаївської Успенської Лаври», датою зміни юрисдикційної належності Почаївської обителі у XVIII ст. називає 1713 р., хоча в дійсності це сталося на рік раніше.

«Пілігримство» М. Костомарова до Успенської Почаївської лаври, весною 1845 р., сприймалося ним не лише як відвідання відомого чернечого осередка, але викликало й значний суто історичний інтерес. Свої християнські потреби Микола Іванович, без сумніву, задовольнив. Що стосується наукової зацікавленості, то, знаходячись у монастирі, він лише переглянув ті рукописні та друковані джерела, які йому вдалося знайти в місцевій бібліотеці. Проте науковець, за його власними словами, не став їх ретельно вивчати з огляду на відсутність часу. Крім того, у цей час наукові інтереси Костомарова були спрямованні, головним чином, на добу Богдана Хмельницького. Шкода, що історик тоді не знайшов можливість оглянути весь монастирський архів, який, до речі, містив і документи, що пов'язували обитель з подіями Берестецької битви 1651 р. [8, с.182].

Спостереження вченого про перебування в Почаївській лаврі відображені у його спогадах та листуванні. Вони дають змогу дослідникам зрозуміти деякі внутрішні процеси, що відбувалися в той час в самій обителі, а також дозволяють оцінити конфесійну політику російського уряду, яка проводилася на нещодавно приєднаній території. Тому вони і досі залишаються цінним джерелом, яке допомагає досягнути життя та діяльність найбільшого волинського чернечого осередку на чотирнадцятому році його перебування в юрисдикції Православної Церкви московської патріархії.

Рівненська епістолярна спадщина Костомарова викликає великий інтерес та зацікавлення у істориків. Вона неодноразово ставала предметом серйозного наукового аналізу [9]. Із численних спогадів вченого дослідники найчастіше послуговуються автобіографією [5]. Про цінність таких джерел авторитетно стверджує один із відомих біографів Миколи Івановича – Юрій Пінчук: «Мемуаристика М. Костомарова (як, до речі, і його епістолярна спадщина) – актуальна проблема (тема) для наукового пошуку» [2, с.186].

Основні результати цієї розвідки дають можливість збагнути особливості роботи історика, епістолярна та мемуарна спадщина якого є оригінальною пам'яткою минувшини. Перспективою подальших студіювань буде осмислення практики М. Костомарова, здобутої ним як на педагогічній, так і краєзнавчій ниві. Представлений у статті матеріал може стати в нагоді молодим дослідникам. На прикладі волинської сторінки життя видатного вченого вони зможуть зрозуміти важливість універсальної підготовки історика для розуміння розвитку історичних процесів та спричинених ними подій.

Таким чином, вивчення та розгляд нових джерел, пов'язаних із діяльністю видатного вченого Миколи Івановича Костомарова, надалі дасть можливість краще зрозуміти значення цієї особистості, досягнути його людські якості та оцінити внесок у розвиток історичної науки. Та частина біографії науковця, що пов'язана з Волинською землею, поза сумнівом, потребує

ще більш глибокого осмислення і продовження дослідження. Так само, як і особлива увага вченого до Преславної Гори Почаївської.

Література

1. Автобіографія. Костомаров Н.И. *Автобіографія. Бунт Стеньки Разина*. Київ, 1992. С. 77–328.
2. Мемуарна спадщина М.І. Костомарова. Пінчук Ю. *Вибрані студії з костомаровознавства*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. С. 178–186.
3. Міяковський В. Костомаров у Рівному. *Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства / Під ред. акад. Михайла Грушевського*. Кн. 3. Київ, 1925. С. 28–66.
4. Костомаров Н. Из прожитых на Волыни дней. *Киевская старина*, 1884. Кн. 2. С. 325–332.
5. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. Київ, 1992. 232 с.
6. Почаевская Лавра. *Сборник в память первого русского статистического съезда 1870 года*. Составлен А.М. Семеновским. Санкт Петербург, 1872. С. 1–45.
7. Сергієнко Г.Я. Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.). *Український історичний журнал*, 1991. № 3. С. 43–54.
8. Универсал Иеремии Кобыты Вишневецкого, выданный игумену Иоану Железо 20 июня 1651 года на охранение Почевского монастыря. Материалы по Истории Почаевской Лавры изданные Василием Левицким. Почаев, 1912. 184 с.
9. Шевчук С.І. Листи М. Костомарова до братів Семеновських – джерело для вивчення народного трактування Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України*. Рівне, 1992. С. 30–32.
10. Державний архів Тернопільської області.

References

1. Avtobiografiya. Kostomarov N.I. [Autobiography]. *Avtobiografiya. Bunt Stenki Razina*. Kiev, 1992. S. 77–328. (In Russian).
2. Memuarna spadshina M.I. Kostomarov. [Memoir heritage of M.I. Kostomarov]. *Pinchuk Yuriy. Vibriani studiyi z kostomarovoznavstva* Kiyiv: Institut ukrayinskoyi arheografiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevskogo NAN Ukrayini, 2012. S. 178–186. (In Ukrainian).
3. Miyakovskij V. Kostomarov u Rivnomu. [Kostomarov in Rivne]. *Ukrayina: Naukovij Dvohmisyachnik Ukrayinoznnavstva / Pid red. akad. Mihajla Grushevskogo*. Kn. 3. Kiyiv, 1925. S. 28–66. (In Ukrainian).
4. Kostomarov N. Iz prozhityh na Volyni dnei. [From the days lived in Volyn]. *Kievskaya starina*, 1884. Kn. 2. S. 325–332. (In Russian).
5. Pinchuk Yu.A. Mykola Ivanovych Kostomarov. [Mykola Ivanovych Kostomarov]. Kiyiv, 1992. 232 s. (In Ukrainian).
6. Pochaevskaya Lavra. [Pochayiv Lavra]. *Sbornik v pamyat pervogo russkogo statisticheskogo sezda 1870 goda*. Sostavlen A.M. Sementovskim. Sankt Peterburg, 1872. S. 1–45. (In Russian).
7. Sergiyenko G.Ya. Diyalnist T.G. Shevchenka u Kiyivskij arheografichnij komisiyi (1845–1847 rr.). [Activities of T.G. Shevchenko in the Kyiv Archaeographical Commission 1845–1847]. *Ukrayinski jistorichnij zhurnal*, 1991. № 3. S. 43–54. (In Ukrainian).
8. Universal Ieremii Korybuta Vishneveckogo, vydannyj igumenu Ioanu Zhelezo 20 iyunya 1651 goda na ohranenie Pochevskogo monastyrya. [Universal of Yarema Korybut Vyshnevetsky for the Pochayiv Monastery Safekeeping issued to hegumen Ioan Zhelezo on June, 20, 1651]. *Materialy po Istorii Pochaevskoj Lavry izdannye Vasiliem Levickim*. Pochaev, 1912. 184 s. (In Russian).
9. Shevchuk S.I. Listi M. Kostomarova do brativ Sementovskih – dzherelo dlya vivchennya narodnogo traktuvannya Beresteckoyi bitvi. [M. Kostomarov's letters to the Sementovski brothers are a source for studying the popular interpretation the Battle of Berestechko]. *Berestecka bitva v istoriyi Ukrayini*. Rivne, 1992. S. 30–32. (In Ukrainian).
10. Derzhavnij arhiv Ternopilskoyi oblasti.